

Talat Tekin, Irk Bitig, *Eski Uygurca Fal Kitabı*, Editörler: Nurettin Demir-Emine Yılmaz, *Öncü Kitap*, Ankara 2004, 127 sayfa.

Eski Uygur Türkçesi ile yazılmış bir fal Kitabı olan Irk Bitig, “Türk Dili Tarihi’nin Temel Sorunları” adlı yayın dizisinin ilk yayını olarak Öncü Kitap tarafından basıldı. Kitap Sunuş (6), Önsöz (7), Kısaltmalar (11), Giriş (13), Metin (18-26), Çeviri (27-34), Açıklamalar (35-48), Sözlük (49-64), Kaynakça (65-66) ve Tıpkıbasım (67-127) bölümlerinden oluşmaktadır.

Doğu Türkistan’daki Bin Buda mağaralarının el yazmaları deposunda bulunan ve bugün tek nüshası British Müzesi yazmalar bölümünde yer alan Irk Bitig, Türk Runik yazısı ile kitap biçiminde yazılmış tek eserdir. Irk Bitig’de 65 tane falın bulunduğu 104 sayfalık Türkçe metnin yanı sıra, önceden boş olan sayfalara sonradan yazıldığı anlaşılan Çince yazılar ve son iki sayfasında kırmızı mürekkeple yazılmış bir kolofon bulunmaktadır. Irk Bitig’in yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber; Talat Tekin ve Marcel Erdal gibi araştırmacılar, metnin dil ve yazım özelliklerinden yola çıkılarak 9. yüzyılın başlarında yazılmış olabileceğini tahmin edilmektedir (s. 15). J. Hamilton, 1973’te *Turcica VII*’de yayınladığı “Le colophon de l’Irk Bitig” adlı çalışmasında, Irk Bitig’in sonunda bulunan kolofondan hareketle, eserin genç bir mürid tarafından ağabeyi Sangun İtaçuk için yazılmış olduğunu tespit etmiştir (s. 15).

Irk Bitig’in önsöz bölümündeki açıklamalardan hareketle eldeki yayının, Tekin’in 1993 yılında *Turcologica* dizisinde *Irk Bitig: The Book of Omens* adıyla yayınladığı çalışmasının bire bir Türkçeye çevirisi olmadığı anlaşılmaktadır. Yazarının da belirttiği gibi bu yeni yayın, 1993 yılındaki İngilizce yayını esas almakla birlikte bir takım değişiklikleri ve düzeltmeleri de içermektedir. Bu baskıda, İngilizce yayında görülen bazı dizgi yanlışlıkları ve alfabetik sıralamada görülen aksaklıklar giderilmiş; sözlük bölümünde eksik olan madde başları eklenmiş, yazım yanlışlarına dair açıklayıcı bölüm genişletilmiş ve daha önceki yayında olmayan kısaltmalar bölümü çalışmaya dahil edilmiştir.

Çalışmanın Giriş bölümünde Irk Bitig’in genel özellikleri, kim için ve hangi tarihlerde yazıldığı hakkında bilgi verilmiş ve eldeki yayına kadar *Irk Bitig* üzerinde yapılmış olan çalışmalar genel hatları ile anlatılarak değerlendirilmiştir. Giriş bölümünden edindiğimiz bilgilere göre *Irk Bitig* üzerine yapılan ilk çalışma V. Thomsen tarafından 1912 yılında *Journal of Royal Asiatic Society*’de yayımlanmıştır. Thomsen’in bu çalışması Irk Bitig’in yazı çevirimini, İngilizce çevirisini ve bazı sorunlu sözcüklere dair açıklayıcı notları içermektedir (s. 14). Thomsen’in çalışmasında yanlış anlaşılmalı ve yanlış anlamlandırılmış sözcüklerin bir kısmı kitabın bu bölümde örneklendirilerek Tekin tarafından düzeltilmiştir. Irk Bitig’le ilgili diğer çalışmalarda görülen yanlış okuma ve anlamlandırmalara dair detaylı göndermelerse çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, “açıklamalar” başlığı altında yapılacaktır. Thomsen’den sonra H. Namık Orkun tarafından *Eski Türk Yazutları*’nın 2. cildinde ve Malov tarafından 1951 yılında *Pamyatniki Drevnetyurskoy pis’mennosti* adıyla Moskova’da yayınlanan Irk Bitig’e dair iki çalışma ise, Thomsen’in yaptığı ilk yayının yazarlarının kendi dillerine çevirisinden başka bir şey olmadığı gerekçesiyle Talat Tekin tarafından eleştirilmiştir (s.14).

Yukarıda adı geçen üç yayından sonra, Irk Bitig’in çözümlenmemiş ve sorunlu bölümlerine dair Sir Gerhard Clauson ve Marcel Erdal tarafından on altı yıl arayla iki makale yayınlanmıştır. Clauson’un *Notes on the Irk Bitig* (UJb. 1961: 218-225) ve Marcel Er-

dal'ın *İrk Bitig Uzerine Yeni Notlar* (Belleten 1977: 87-119) adlı makaleleri, İrk Bitig'in metni üzerinde önemli düzeltmeler içermektedir.

Bu iki makalenin ardından *Turcica IV*'te (1973), James Hamilton'un *Le colophon de l'Irk Bitig* adlı çalışması yayınlanmıştır. Bu çalışmanın, İrk Bitig'in kim tarafından ve kime ithafen yazıldığı sorularına, fal kitabının kolofon bölümünden hareketle cevap aradığını yukarıda belirtmiştik. Talat Tekin'in kendi çalışmasından önce zikrettiği ve önemli gördüğü son çalışma ise 1984'te İkedâ tarafından "The İrk Bitig, an Ancient Turkic Book of Divination" adıyla *The Bulletin of International Institute for Linguistic Sciences*, Kyoto Sangyo University c. VI, No.I.'de yayınlanan ve metnin tümünün ele alınıp incelendiği çalışmadır (s. 15). Bu çalışmayı Talat Tekin'in "İrk Bitig: The Book of Omens" adıyla 1993 (Harrassowitz Verlag: Wiesbaden) yılında yayınladığı ve tanıttığımız çalışmaya da esas oluşturan yayını takip etmiştir. Bu bölümde değinilmese de, A. Bican Ercilasun'un *Büyük Türk Klasikleri'nin* I. cildinde Orkun ve Malov neşirleri ile Erdal'ın "İrk Bitig Üzerine Yeni Notlar" makalesinden hareketle tespit ettiği İrk Bitig metnini de belirtmek gerekir.

Çalışmanın giriş bölümünde İrk Bitig'in içeriği, yazısı ve yazım yanlışlarına dair başlıklar da bulunmaktadır. *İrk Bitig'in İçeriği* başlığı altında İrk Bitig'in, üç kez atılan bir zarın ya da her yüzüne birden dörde kadar dairelerin çizili olduğu dikdörtgen biçiminde bir çubuğun oluşturduğu türlü bileşimlerin anlamlarını yorumlayan bir fal kitabı olduğu anlatılmaktadır (s.15). Tekin bu bölümde, İrk Bitig'in sanatlı bir deyişle kaleme alınmasından yola çıkarak, fal kitabının yabancı dillerden yapılmış bir çeviri değil, Türkçe yazılmış bir kitap olduğu sonucuna ulaşır (s. 15). *Yazı* başlığı altında İrk Bitig'de kullanılan runik grafemlerin Orhon, Uygur ve Yenisey yazıtlarında kullanılan grafemlere kıyasla gösterdiği küçük farklılıklar belirtilmiş; *Yazım* bölümünde ise metindeki ünlü uzunluklarının gösterimi üzerinde durulmuştur. *Yazım Yanlışlıkları* başlıklı bölümde, İrk Bitig'deki çeşitli fallarda gözlenen yazım yanlışlıkları tespit edilmiştir. Örneğin 9. ırkta *kodmaduk* 'kalmamış' yerine *kodmuk*, 12. ırkta *karı* 'yaşlı' yerine *kara* yazılmıştır. Tekin'in bu yanlışlıklardan yola çıkarak ileri sürdüğü dikkate değer görüşü, İrk Bitig'in büyük olasılıkla Uygur alfabesi ile yazılmış bir nüshadan istinsah edilmiş olduğudur (s.17). Söz konusu yazım yanlışlıkları, çalışmanın metin kısmında, eksik seslerin parantez içinde tamamlanabileceği durumlar dışında, doğru okuma biçimleriyle değiştirilerek düzeltilmiştir.

Çalışmanın Metin bölümünde 65 tane fal metni ve her bir falın üstünde, zarın gösterdiği sayıları temsil eden daireler bulunmaktadır. Falların sonunda *iyidir* (edgü ol) ve *kötüdür* (yablak ol) gibi ibareler vardır. Bazı fallardan sonra ise *anyıg edgü ol* ya da *anyıg yablak ol* gibi pekiştirilmiş ifadeler bulunmaktadır. Fal metinlerinde *at*, *kuzgun*, *deve*, *huthüt kuşu*, *tarla kuşu*, *öküz*, *koyun*, *kaplan*, *şahin*, *karınca*, *tavşan*, *geyik*, *tilki*, *turna kuşu*, *su kuşu*, *aygır* vb. hayvan figürlerinin sıkça kullanılması yaşam biçiminin ve coğrafyanın fallarda takip edilebilen belirgin izleridir. 53. falda da, toprağa ve hayvancılığa dayalı geçim tarzının yansımaları gözlenmektedir:

"Boz bulut yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulut yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; yaş ot ündi; yılıkka kişike edgü boltı tir. Ança bilingler: Edgü ol." (s. 24).

*Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.*

İrklerde kötü talih, *yablak ol*, *yabız ol*, *munğluk ol* gibi ibarelerden başka, *kamşayu umatın turur* 'kıvıldaşamadan duruyor' ifadesiyle de betimlenebilmektedir. Örneğin 37. fal: "Bir karı öküzüg bilin biçe kumursga yimiş. Kamşayu umatın turur tir. Ança bilingler:

yablak ol.”: *Yaşlı bir ökuzu bir karınca belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımlıdayamadan duruyor der. Öylece biliniz. Bu fal kötüdür.* 16. fal: “Toruk at semrittı. Yirin öpen yügürü barmış. Utru yirde ogrı sookuşup tutupan minmiş. Yilinge, kudursukınga tegi yağrıpan kamsayı umatın turur tir. Ança biling: Yablak ol.”: *Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünup koşarak gitmiş. Yolda karşısına bir hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımlıdayamadan duruyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür.*

Fallarda ayrıca, kötü talihten kurtulmak için kurban kesme (41. fal), eve bağlılığın önemi (42. fal), gördüğü zarardan ders almayanın daha kötü olacağı (49. fal) vb. inanma biçimleri ve değer yargıları da gözlenebilmektedir. Tanrı ile konuşma ya da tanrının konuşması biçiminde olan fallar da vardır. Örneğin 47. falda tanrı ve insan yolda karşılaşmakta, 48. falda ise yol tanrısı insanlarla konuşmaktadır.

Falların bir kısmı birinci, bir kısmı da üçüncü kişi tarafından anlatılmaktadır. Ancak, birinci kişi tarafından anlatılmaya başlanıp, üçüncü kişinin ağzından tamamlanan fallar da bulunmaktadır. İkinci falda anlatıcılar arasındaki değişim açıkça gözlenmektedir: “Äla atlıg yol tengri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalig kişi oğlın sokuşmuş; kişi korkmuş. “Korkma” timiş, “Kut birgey men!” timiş. Ança biling: Edgü ol.: *Alaca atlı yol tanrısıyım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum. (Bu yol tanrısı) güler yuzlü iki insan oğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol tanrısı) Korkmayın demiş. Size kut vereceğim demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.*

Fal metinleri mensur olarak yazılmıştır; ancak bazı fallarda bir birini takip eden sözcüklerin aynı sesle başlaması, mani şiirindeki mısra başı aliterasyonunu andırır bir ahengin mensur metinlerde de yakalandığını düşündürmektedir. Örneğin 3. fal: “...tanım tüsi taki tükemezken taluyda yatıpan tapladukumin tutar men...”; 64. fal: “...körüklüg kayaka konıpan küzleyür men..” vb.

Kolofon bölümünde fal kitabının kaplan yılının ikinci ayında genç bir dindar tarafından aziz Sangun İtaçuk için yazıldığı kaydedilmektedir. Yine aynı bölümde geçen ifadeler, hayatı ve kaderi algılama açısından önemli bir mesaj vermektedir: Amtı amrak oğlanım, ança bilingler: Bu Irk Bitig edgü ol. Ançıp alku kentü ülügi erklig ol.: *Şimdi sevgili çocuğum, şöylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir* (s. 34).

Metin ve metnin çevirisini takip eden “Açıklamalar” bölümünde, her bir fal için maddeler ve alt maddeler halinde okuma, anlamlandırılma; sesbilgisi ve biçimbilgisi özelliklerine yönelik açıklamalar bulunmaktadır. Bu bölümde ayrıca, daha önceki çalışmalarda yer alan okuma ve anlamlandırmalara ait değerlendirmeler de sunulmaktadır. Açıklamalar bölümünden sonra gramatikal indeks biçiminde düzenlenmiş sözlük bölümü ve kaynakça yer alır. 69. ve 127. sayfalar arasında yer alan tıpkıbasım ile çalışma sonlanmaktadır.

Nurettin Demir ve Emine Yılmaz’ın editörlüğünde, “Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları” adıyla başlatılan dizinin ilk kitabı olan ve söz konusu dizinin gelecek sayıları için önemli bir referans oluşturan Irk Bitig, Eski Uygurların sadece dillerine değil kültürlerine ve yaşam tarzlarına dair ipuçları da vermekte; bu yönüyle kültür çalışmaları yapan araştırmacılara önemli veriler sunmaktadır.